

<http://dx.doi.org/10.18524/2307-4558.2017.28.115862>

УДК 811.161.2'373.47

ФОРМАНОВА Світлана Вікторівна,

доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65082, Україна;

тел.: +38 067 4803597; e-mail: laly2009@ukr.net; ORCID ID: 0000-0001-9434-1903

ИНВЕКТИВНИЙ ПРОСТІР У РОМАНІ І. ФРАНКА «ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ»

Анотація. *Актуальність* дослідження визначається необхідністю комплексного аналізу інвективи в творчості І. Франка та з'ясування її лінгвістичного статусу. *Об'єктом* статті є українська інвектива як мовний і мовленнєвий феномен. *Предмет* статті — характеристика інвективи в романі І. Франка «Перехресні стежки». Опрацювання мовного матеріалу зумовило застосування таких загальнонаукових *методів*: спостереження — для фіксації мовних та позамовних виражень інвективи, описовий — для ідентифікації та виявлення характерних особливостей української інвективи, аналізу та синтезу фактичного матеріалу, що уможливило систематизацію й об'єктивну лінгвістичну кваліфікацію фактичного матеріалу. **Висновки.** Інвектива в романі надає певного колориту оповіді, є одним із засобів реалістичного зображення побутових ситуацій. Вона є влучною, емоційно й експресивно забарвленою, оцінною і виражає негативне явище, що іноді дозволяє найповніше передати усі нюанси побутового мовлення.

Оскільки метою інвективи є змусити опонента відчувати всю безодню своєї нікчемності, інвективне значення продукується як результат своєрідного негативного низького творчого процесу, який відбувається через бажання адресанта відтворити сполучуваність слів, фразем, речень, які суперечать стилістичним нормам. Цей процес не є стандартним. У такий спосіб адресант відгороджується від реалій дійсності, оскільки вони є нестандартними, суперечливими. В основі інвективи лежить груба негативна номінація, яка є образливою для адресата. Відбір подібних номінацій з метою порівняння створює експресивну образність, яка містить потенціал впливу на слухача за рахунок цинічної характеристики об'єкта, що відзначається вишуканою негативною оцінкою.

Ключові слова: інвектива, обценна лексика, некодифікована лексика, лайка, пейоратив, семантичне значення, стилістична роль.

Постановка проблеми. На порозі святкування 161-ї річниці від дня народження видатного українського поета, письменника, перекладача й політичного діяча Івана Франка варто по-новому опрацювати творчий доробок майстра, дослідженню спадщини якого приділено багато уваги як з боку мовознавців, так і з боку літературознавців: Ф. Бацевич, В. Грещук, Т. Космеда, І. Кочан, М. Леонова, І. Ощипко, Т. Панько, Л. Панько, Л. Полюга, Є. Регушевський, І. Свенціцький, О. Сербенська, які досліджували термінологію в творах І. Франка, лексику української мови кінця 19 — початку 20 ст., категорію оцінки у лінгвофілософській концепції поета, імпліцитні текстові засоби, метафору, комунікативну прагматику, стилістику тощо. Заслужовують на увагу й наукові розвідки Л. Бондар «Соціальна інвектива чи загадкова love story» [1998], І. Ціхоцького «Майстерність мовного портрета у франківській прозі (суспільно-психологічна студія «На дні»)» [2008], Ф. Бацевича «Лінгвокомунікативні та риторично-прагматичні виміри художнього тексту (на матеріалі роману Івана Франка «Перехресні стежки»)» [2016], а також колективна монографія «Стежками Франкового тексту (комунікативні, стилістичні та лексикографічні виміри роману «Перехресні стежки»)». Але ґрунтовному аналізу інвективи в творчості Івана Франка не приділено достатньої уваги, що зумовило **актуальність** обраної теми.

Постановка завдання. Мета статті полягає в розкритті семантичних і стилістичних особливостей інвективи в романі Івана Франка «Перехресні стежки», які створюють комунікативно-прагматичний потенціал інвективного простору. Мета зумовила розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати визначення терміна «інвектива» в українській мові; 2) обґрунтувати мотив вживання інвективи; 3) схарактеризувати інвективи як художній прийом у романі Івана Франка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Активне дослідження інвективної лексики насамперед є характерним для зарубіжного мовознавства, де ще в 70–80-х роках минулого сторіччя утвердився підхід до аналізу лінгвістичного феномену інвективи як мовного знака (Л. Андерсон, М. Буже, Р. Емен, О. Есперсен, Е. Клайр, Ф. Менджор, П. Паломіно, А. Пеймс, Б. Развратников, Х. Рафсон, М. Раффнер, П. Традгілл, П. Целдран). В україністиці найчастіше інвективу розглядають як обценну лайку, в основі якої лежить відступ від соціальних, моральних, етичних норм і правил поведінки (Т. Вільчинська, Б. Коваленко, Г. Завражина, Ю. Мушкетик, Я. Радевич-Винницький, Д. Синяк, Л. Ставицька), проте наявні праці висвітлюють лише поокремі аспекти цього вагомому шару лексичної системи, що акцентує на необхідності його якнайретельнішої наукової кваліфікації, насамперед — з'ясування лінгвістичного статусу інвективи, виокремлення критеріїв уналежнення лексики до інвективного шару, встановлення її національно-специфічних особливостей та ін.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо термінологічну мікросистему *інвектива* — *лайка* — *обценна лексика* — *мат.*

Серед науковців сформувалося декілька підходів до визначення терміна «інвектива»:

— його ототожнюють із лайкою, кваліфікованою у мовному узусі як знак, що має табуйований характер, лежить за межами літературної мови та містить стійкі стилістичні маркери «вульгарний», «лайливий», «грубий», «презирливий». У такій інтерпретації лайка визнається мовним знаком, який не відповідає в певному соціумі на певний момент часу нормам пристойності (Т. Вільчинська, Т. Кудінова, А. Позолотін, О. Саржина); це вид мовленнєвої агресії, емоційно-експресивна одиниця, яка має властивість деавтоматизованого сприйняття у свідомості носіїв мови (В. Жельвіс);

— інвективою вважається образа (В. Кусов, С. Форманова), тобто соціальна дискредитація суб'єкта шляхом адресованого йому тексту, а також стійкий мовний зворот, що сприймається адресатом як образа. Механізмом актуалізації інвективи, як правило, виступає ситуація порушення культурних вимог з боку адресанта інвективи, виходу його індивідуального вчинку за межі прийнятих норм поведінки (А. Грицанов, Є. Можейко);

— інвективою є будь-яке слово, вимовлене в дуже різкій формі, лайка (Ю. Бельчиков, В. Жельвіс, А. Позолотін, М. Степко), мат і навіть нейтральна лексика, яка виступає в інвективній функції (М. Голєв), що використовується з метою образити опонента, здійснити навмисний вплив на адресата (О. Корольова, Г. Кусов, Й. Стернин, С. Форманова) і характеризує ставлення мовця до предмета мовлення (О. Корольова, Л. Крисін). Планом змісту інвективи є власне образа, висловлена в агресивній формі. Залежно від того, чи наділені інвективністю такі одиниці мовлення, як слово, речення, текст, вони можуть бути або визнані інвективами, або ж ні (А. Коряковцев).

Ми дотримуємося думки, що інвектива — образа — лайка є синонімами, оскільки це будь-яка груба, вульгарна, табуйована номінація адресата чи третьої особи, що має оцінну семантику й містить образу.

Спираючись на останнє визначення, вважаємо, що поняття «інвектива» виявляє сутність маргінального коду (В. Жельвіс, Т. Кудінова, В. Михайлін, С. Форманова, Б. Шарифуллін), характеризується емоційно-оцінним, експресивним і прагматичним критеріями, формується як внутрішньомовними (системні міжрівневі взаємозв'язки, власний словотворчий потенціал, семантичні й стилістичні парадигми, мовні антиномії тощо), так і екстралінгвальними чинниками. Останні зокрема позначені ставленням соціуму до цього мовного прошарку, який відображає деструктивну свідомість, недосконалість, перевагу негативу й агресії над позитивом, спрямованість на створення особливої комунікативної тональності, зниження етикетних норм спілкування, його фамільярність і вульгарність, що перетворюється на образу і спричинює конфліктний мовленнєвий акт. З огляду на це пропонуємо тлумачити **інвективу** як *вербально виражене ставлення адресанта до адресата, яке має на меті різке звинувачення, осуд з метою образити, принизити і зганьбити опонента та дискредитувати його*.

Інвектива — образа — лайка є термінами на позначення поняття вербально-агресивної дії у грубій формі, що відбувається в стані афекту і продукується комунікативним актом, у якому реалізується інтенція мовця принизити, образити, збездістити, зганьбити адресата будь-якими засобами.

У романі Івана Франка «Пережесні стежки» спостерігаємо вульгаризми, зниження або заміну лексичного значення, інвективу, самоінвективу, експресивні номінації особи, астеїзми, інтелектуальну інвективу, інвективні дієслова тощо. Інвективи Франка мають соціально-політичну тематику, оскільки автор показує Україну кінця 19 ст., коли селяни боролися проти поміщиків і намагалися відстояти свої права. Тому саме від предмета зображення залежить відбір і ступінь проникнення ненормативних одиниць у художній текст. Розмовні, жаргонно-просторічні, інвективні висловлювання вживаються найчастіше у мові персонажів. На думку М. Пилинського, В. Русанівського, С. Єрмоленко, Л. Ставицької, некодифіковані елементи вводяться в художній твір переважно в мову персонажів — представників певного середовища; використовуючи в тексті елементи позалітературного мовлення, завжди потрібно пам'ятати про гармонійне поєднання нормативних і ненормативних засобів, щоб не порушити цілісного естетичного сприймання усного твору [1, с. 260].

Звичайно, просторічні, жаргонні та інвективні елементи не завжди бувають стилістично виправдані в структурі художніх текстів. Н. Сологуб у монографії «Мовний світ О. Гончара» зазначає: «Вживання різних лексичних шарів стимулюється тим, що героями творів виступають люди різних професій; це активізує лексику, вносить відповідний колорит» [2, с. 19].

У творах Франка відтворено добре відоме йому українське життя та український фольклор, що відбиває влучно дібране кожне слово, вираз. Авторем використано вдалий прийом, тканину твору побудовано так, що вона захоплює, зачаровує, захожує в себе. Твори Франка можна читати й перечитувати і з впевненістю говорити, що вони ніколи не набридли, а, навпаки, — з кожним прочитанням відкриватимуть нові й нові риси невідомого досі.

Для інвективи характерним є те, що звинувачення спрямоване проти 2-ї особи. Тому мовлення персонажів живе, яскраве й неповторне, воно насичене різного роду висловлюваннями, як-от:

— номінація особи, спрямована безпосередньо на суб'єкта:

Він озирнувся і побачив, як півперек вулиці, кланяючись капелюхом і весело балакаючи, наближався до нього середнього росту підстаркуватий панок з коротко остриженим ріденьким волоссям, рудими сивими вусами, одягнений у чорний витерттий сурдут [3, с. 377]; *...Вагман ...то*

найтяжча п'явка в нашім повіті, **лихвар, чоловік, що не цурається найбруднішого гешефту** [3, с. 392]; ...а два інші — **то прості голодранці, писарчуки, нероби та злодюги, не варті тої гільяки, на котрій би слід їх повішати** [3, с. 393]; Директор — **се генеральний шпіцель у місті, на всіх пише доноси до намісництва, своїх учителів переслідує, як свої найтяжчих ворогів... Його доньки, хоч і русинки по батькові, завзяті польські шовіністки, зрештою, дівчата без освіти, кокетки і вже ославлені в місті численними романсовими пригодами** [3, с. 393];

— інтелектуальна інвектива:

— Ага, **вам іще ідеалістичне молоко** таки не обсіхло на губах [3, с. 404];

— самоінвектива:

— **Варвар я! Погань! Нелюд! ... Я, проклятий естетик...** [3, с. 470];

— **Хочете сказати, що мені, лихвареві, п'явці повітовій, не слід так остро судити інших, — мовив з холодним усміхом Вагман** [3, с. 592];

— астеїзми:

У мене була **кухарочка — гарна бестійка...** [3, с. 407]; **Адже жінка — чортівське насіння...** [3, с. 490]; **Вся польська преса запалала патріотичним обуренням на «нужденного пасквілянта», що, мовляв, плюгавить рідне гніздо** [3, с. 533];

— номінація особи із залученням сакралізованих номенів:

— **Так тобі треба, дияволе! — воркотів Стальський, видобуваючи свої костюмахи з-під сто-рожевого одубілого тіла. — Чи бач, дідько, як розлютився! Був би міг віку збавити. Ну, але за-хлиснувся порядно! Хлипай, хлипай, гаспиде, скрегочи зубами кілька хочеш!** [3, с. 401]; — **От Юда!** — **гнівно шептав Марусяк до Євгенія, затискаючи кулаки. — Глядіть, як нас пасе очима. З'їв би, якби міг** [3, с. 516];

— зоосемізми:

Він не був забобонний і не вірив у стрічі, але його думка зі старої традиційної привички зло-жила ще одно питання: **«Що воно значить, що на вступі в нове життя мені перебігає дорогу оця скотина в людській подобі?»** [3, с. 383]; **Нічого йому, собаці, не буде** [3, с. 401]; — **Ну, пане Стальський, то я скажу вам одверто, що ви найлютіший звір із усіх, яких знає зоологія. Бо ні-який звір не потрапить так довго і так завзято мучити свою жертву** [3, с. 417];

— непряма образа:

...а вже **таке дурне серце** в чоловіка: **тішитися чужим щастям, сумувати чужим смутком** так, як своїм власним [3, с. 384]; **Дурний чоловік був...** [3, с. 378]; **Жид, у котрого меценас має ви-наймити помешкання, се перший міський багач і лихвар; він будує тепер три нові дома...** [3, с. 389]; **В гімназії він (о. Зварич. — С. Ф.) бів звісний як «тупа голова»... Повільний, тупий до книжки, тяжкий до думання, він мав велику охоту до різних механічних праць...** [3, с. 498]; **О, Зварич, як і всі чесні люди з обмеженим кругозором і тісною головою, вперто стояв на своїм...** [3, с. 503]; **Ну, та Страхоцький — напівідіот, йому й не диво. Але що ж ті, що, знаючи його, вислали його сюди «на вислугу»? Навіть хоч би прокуратор і практикант паралізували його ідіотичні присуди, то й тоді ще його спосіб ведення розправ мусить підкупувати повагу того «найвищого царського атрибуту», тої порфіри, вложеної на блазня** [3, с. 522]; **...пан староста жив і поводився в повіті зовсім як самовільний сатрап, без якого волі і дозволу ніщо не повинно було діятися** [3, с. 582];

— різкий випад проти опонента, засудження адресата гнівним, звинувачувальним тоном:

— **Я знаю, ви молодий чоловік, ідеаліст, русин, народолобець і**

хлопоман. У вас хлоп — то святий, а шляхтич — то тиран, плантатор, кровопійця [3, с. 398];

— **Брешеш, жиде!** — крикнув Ілько.

— **Мовчи, хлопе!** — завищав суддя. — **Ах ти, поганине!** [3, с. 518];

— **Мусиш, лайдаку!** — озвірів на нього суддя [3, с. 519];

— **Ти, злодію, розбишако, суд признає тебе винуватим і засуджує на чотири тижні арешту** [3, с. 521];

— **Де моя жінка, злодію!** — кричав Стальський, наступаючи до Євгенія [3, с. 624];

— **Брешеш, драбе!** — ревнув Шнадельський, підскакивши за столом.

— **Безличнику! Падлюко!** — казався Шнадельський... [3, с. 531];

— **Бийте його! Бийте п'явку людську!** — ревів Шнадельський. — **Я відповім за все!**

— **Коби міг за себе відповісти, ошуканче!** — крикнув Євгеній [3, с. 531];

— дієслова-інвективи:

Я такий рад, що здивав пана меценаса... [3, с. 380]; **Стальський держав хлопчика остро, не стільки вчив, скільки бив, штуркав і всякими способами карав його** [3, с. 381]; **Євгеній по-дзвонив, заплатив і вийшов. Йому хотілося спекатися Стальського, котрого балакання псувало йому пообідній гумор, але Стальського не так легко було спекатися** [3, с. 386]; **Він здригнув-ся, попрощався зі Стальським і пішов до свого готелю** [3, с. 387]; **Нараз щось немов шпигну-ло його; він стрепенувся, мовби несподівано діткнувся проводу електричної батареї** [3, с. 389]; **...кричали, гейкали та сварилися селяни, шваркотали жиди** [3, с. 509]; **...деякі починали лая-тись...** [3, с. 511];

— А особливо не вірте оцьому пану, що видає себе за вашого приятеля, а дбає тільки про те, щоб **обдурити, обдерти і викпити вас**, — залунав різкий, смілий голос від дверей корими.

Пан за столом підняв голову і встав із місця при тих словах.

— Що там за **дурень рило рознімає?** — крикнув він [З, с. 530];

Шнадельський мусив брехати, викручуватися, але ті брехні робили чимраз менше враження [З, с. 538]; **Пан бурмістр поблід. Вагманові слова колупнули-таки його серце, але він пробував усе ще боротися зі своїм чуттям** [З, с. 593]; **Інтриги йдуть, одні против одних риють. До школи зійдуться, то, замість богу молитися, кричать, сваряться, одні одним пейси та борода вимикують** [З, с. 601];

Регіна з переляком **витріщила очі на Стальського, але з її уст не вирвалося ані одно слово.**

— Що так **вибалушилася на мене?** — грубо **буркнув Стальський** [З, с. 603].

Як видно з фактичного матеріалу, лайка, образа, словесний напад є головною зброєю персонажів роману «Перехресні стежки». І. Франко використовує інвективу з метою показати мовленнєву модель українського села кінця 19 ст. Інвективи визначають поведінку й вчинки героїв і є виразниками їхніх розумових здібностей, вживаються у хвилини сильного роздратування, передають негативні характеристики як суб'єктів, так і об'єктів дії. Діалоги лаконічно-динамічні, насичені емоційно-експресивною лексикою, носять викривальний характер, різку інтенцію, щоб найсильніше вразити адресата. Автор використовує інвективу на позначення різних аспектів людської діяльності: риси характеру, поведінка, звички, інтелект, емоційний стан, моральні якості, расова приналежність, соціальний статус, рід занять, матеріальний стан тощо.

Висновки. Інвективний простір роману І. Франка є доволі широким. Автор використовує прийом соціального контрасту, енергії прямого звинувачення, різних випадів, агресії, картини помсти, гнівних імперативів, низької тональності спілкування. Розглянуті інвективи йдуть від 1-ї особи, співвідносяться з реальним автором, має адресата 2-гу особу, яка співвідноситься з реальним співрозмовником. У романі зустрічаються гнівні висловлювання, в яких засуджуються дії, вчинки адресата, звинувачення містять погрози, емоційне напруження, що підтверджується синтаксично — знаками оклику. Оскільки характерними ознаками інвективи є емоційність, різке викривання, щоб сильніше вразити адресата, теперішній час, суб'єктні відношення «я — ти», форми дієслів-присудків, то можемо говорити про те, що вона виконує складну комунікативну функцію: є одним з основних механізмів людського спілкування, частково є залишком захисної реакції і погрози. Через інвективу в одних випадках виражається гнів, роздратування, а в інших — бажання поставити адресата в незручне становище, спонукати його до дії або ж припинити ці дії, покласти край чийсь поведінці.

Література

1. Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1989. — 279 с.
2. Сологуб Н. М. Мовний світ О. Гончара / Н. М. Сологуб. — К. : Наук. думка, 1991. — 136 с.
3. Франко І. Вибрані твори : у 3 т. / Іван Франко. — К. : Дніпро, 1973. — Т. 3. — С. 375–661.

References

1. *Genres and styles are in the history of Ukrainian literature* (1989) [*Zhanry i styli v istorii ukrains'koi literaturnoi mowy*], Naukova dumka, Kiev, 279 p.
2. Sologub, N. M. (1991), *Movnyj svit O. Gonchara* [Linguistic world of O. Gonchara], Naukova dumka, Kiev, 136 p.
3. Franco, I. (1973), *Selected Works: in 3 volumes* [*Vybrani tvory: u 3 t.*], Dnipro, Kiev, pp. 375–661.